

A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár négy kottás fragmentulumá*
(Gilányi Gabriella)

A német jogtudós és wittenbergi egyetemi tanár, Hieronymus Schiurpff (1481–1554) 1545-ben Frankfurtban kiadott kánonjogi művének székesfehérvári példánya különleges kötésben maradt fenn: a gerincmegerősítéséhez négy kottás pergamencsíkot használtak fel.¹ A csíkok a varrás-fűzés közeiben, a papír ívfüzetekre ragasztva találhatóak ma is, és valószínűleg folytatódnak a kötésben, hogy egyben tudják tartani és a könyvfedélhez erősíteni az összefűzött íveket. Az, hogy egészen kis rész rejtőzik a fragmentulumokból a leragasztott táblákban, a csíkokon látható liturgikus tartalom alapján valószínűsíthető. A csíkokat nem fedi külső borítás, így a kötés szerkezete a gerincnél láthatóvá válik, ezáltal a könyv kitűnik a könyvespolcon sorakozó könyvek közül. A pergamenrészeket és a fűzést leszámítva a kötés papír, egy német nyelvű nyomtatvány részeit ragasztották rá.

A pergamendarabok mérete nagyjából megegyezik (kb. 5 cm), nyilvánvaló, hogy szemre egyforma részeket próbáltak kivágni a gerinc megerősítéséhez. A csíkok közül az első három az egykori kódex fóliójából vízszintes irányú kimetszés, erről tanúskodik a kotta- és szövegírás helyzete, az utolsó darab viszont hosszanti metszet, emiatt a rajta látható kottás tartalom a kötetet elforgatva olvasható el.

A fragmentulumok legnagyobb valószínűséggel egy breviarium notatumhoz tartozhattak egykor: a zsolozsmaénekek a rövidke szöveg- és kottarészek alapján is azonosíthatók, sőt a tartalmi elemzés az egykori nagyobb kódexrész felhasználására nézve is adatokkal szolgál: a fragmentulumokat egyazon kódexből, sőt egyazon levélből vághatták ki. A csíkokat fentről lefelé sorszámoztuk (1., 2., 3., 4.), de ez a számozás felborul, ha a liturgikus sorrendet próbáljuk helyreállítani (3., 4., 2., 1.). A töredékdarabkák közül három csíkon a *Qui venturus est veniet* responzórium és a hozzá kapcsolódó *Ex Sion species decoris eius* verzus részletei maradtak fenn, azaz advent 3. vasárnapjának matutinumában járunk, annak első nokturnusában. Elsőre pontosan nem állapítható meg, hogy hányadik responzóriumokról van szó, ezt a tartalmi-paleográfiai jellegzetességek mérlegelése világította meg.

A liturgikus rendet tekintve a 3. fragmentulum áll legelől, a rajta olvasható *non erit timor* szavak a responzóriumban is a korábbiak: *Qui venturus est veniet et non tardabit iam non erit timor* (a darabkák rekonstrukcióját lásd az 1. ábrán). E fragmentulum második szövegsorában

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az MTA „Lendület” Digitális Zenei Fragmentológia projekt támogatásával valósult meg.

¹ A töredék adatolását és leírását lásd: <http://fragmenta.zti.hu/forrasok/szekesfehervar-puspoki-konyvtar/>. Ez a tanulmány a honlapon található leírás bővített-szerkesztett változata.

látszik az *ipse est salvator*, de csak a betűk teteje, mert a betűk alját levágták, az a 2. töredéken található meg. A két darab tehát pontosan összeillik, együtt három szöveg- és két dallamsor-részletet adnak ki. Ehhez a két darabhoz tartozik a gerinc-sorrendben 4., azaz a legalsó fragmentulum, amelynek két sora szintén a responzóriumból őrzött meg két szót: *nostris* és *noster*. Ezek helye: *Qui venturus est veniet et non tardabit iam non erit timor in finibus nostris quoniam ipse est salvator noster*. A három csík alapján tehát előttünk áll egy hosszabb összetartozó szakasz a responzorium-főrész végéből: *Qui venturus est veniet et non tardabit iam non erit timor in finibus nostris quoniam ipse est salvator noster*. A közbülső hiátusba a *quoniam* szó illik, amely a leragasztott részben rejtőzhet (az utolsó, *-m* betű már látszik). Mindez arra utal, hogy a legalsó töredék az előző két összetartozó darab előtt állt a kódexben, vagyis a két fragmentulum annak a közvetlen folytatása, a vonalak jól követhetők a három darabon keresztül, s csak egy kis csíknyi behajtás nem látszik a liturgikus sorrendileg első töredéken (*quoniam*). A gerinc-reagasztott legalsó kivágat fenntartotta a V (verzus)-rubrikát és az *Ex Sion* kezdő *E* betűjét is.

A gerinc sorrendjében első, ám az eredeti kódexben tartalmilag az utolsó helyen álló fragmentulum csak kissé esik távolabb a többitől: a *Qui venturus est veniet*-et követő *Suscipe verbum virgo Maria* responzorium *tibi a Domino* részletét őrizte meg (*Suscipe verbum virgo Maria quod tibi a Domino et ...*). Ez a csík ugyanannak a fóliónak az aljáról való, mint ahonnan a többi fragmentulum, látható ugyanis az alsó margó, vagyis a levél utolsó sorában járunk. Hogy pontosan hány sor maradt ki az utolsó darab és a fenti három rész között, nem állapítható meg pontosan. Még úgy is több soros lehet a hiány, hogy csak az *Ex Sion veniet* verzusának vége és a *Suscipe verbum virgo Maria* responzorium eleje maradt le (az antifónákat az 1. ádventi vásárnapról emeltek át, ezeket talán nem is jelölték, lehet, hogy csak responzoriumok sorjáztak). Viszont feltűnő, hogy az első három töredék igen rövid sorokat rajzol ki, ebből kiindulva két-hasábos lejegyzésre gondolhatunk. Ezt a töredékek datálása is alátámasztaná, ti. a 14. században gyakori a hangjelzett breviáriumok kéthasábos elrendezése. Ebben az esetben olvasmány is szerepelhetett az utolsó darabon látható responzorium előtt.

Teljes bizonyossággal állítható ugyanakkor, hogy az 1. (liturgikus sorrendben 3.) töredékhez akkora behajtása tartozik még a ragasztás alatt, amekkora az [*E*]x *Sion* szövegrész hossza, a kezdőbetű ugyanis a hosszanti csíkon szerepel. Mivel kevés a folytonossági hiány a 3. (liturgikus sorrendben 1.) töredék után látható része után is, nagyjából 2–3 cm-es behajtásokkal számolhatunk csíkonként.

1. ábra. Rekonstrukció és a gerinc eredeti állapota

Noha kis mennyiségű kotta áll rendelkezésre a kutatómunkához, ráadásul a kényes helyen rögzített, fénynek-levegőnek folyamatosan kitett tintás felületen a neumák helyenként kikoptak, a fennmaradt hangjegyek és a töredékekről rekonstruálható kottavonalazás sok adatot közöl. Sajnálatos, hogy sem a sorok eleje, sem a sorok vége nem látható, azaz kulcsok és custos (örhang) nem segíti a kottaírás elemzését. Rendelkezésünkre áll viszont a különleges kottavonalazás, amely a kutatást már kezdeti szakaszában meghatározott irányba tereli. A szöveg számára meghúzott, kikopott, csak olykor észlelhető fekete tintás soron kívül négy kottasor fedezhető fel, ezek között egy élénk vörös kottavonal, amely az F hangot jelöli, illetve egy sárga vonal a C hang jelzésére. A másik két (fekete) kottavonalat csak imitt-amott látni, a festék jórészt kiesett.

A töredékek kottarészletein leginkább a német neumaírásban használt elemek ismerhetők fel: a jelkészlet a korai rajnai notációra utal. Ám a kerek pes megformálása a ciszterci eredetet is felveti, ahogy a fragmentulumokon látható más neumák is: a porrectus, torculus ívelt, kerekded rajza, a kétféle, sarkantyús és franciásan, baloldali pontelemmel írt pes is lehet ciszterci kódex hangeleme. Ezt a benyomást erősíti meg a színezett kottavonalazás is, amely

mindenekelőtt e rend forrásaira jellemző. A kottában önálló virga és punctum egyaránt látható. A kottairás fejlettsége a 14. századra utal, és ezzel cáfolnánk a könyvtári katalógus 15. századi datálását: a rajnai vagy a ciszterci notációt később már másféle írástechnikával írják professzionális másolóik, míg itt használati kottairás látható.²

Először a ciszterci eredetet fontoltuk meg. A rend a 12. századtól kezdve egyszerre valószínűleg a liturgikus élet központosítását és megreformálását. Francia területről kiindulva a ciszterciek kódexeik révén ugyanazt a liturgiát és közép-francia kottairást honosították meg távoli monostoraikban is. Mindemellett a rendben a reformszellem uralkodott és fejlett írásbeliség, amelynek nyilvánvaló jele, hogy a kottában a kezdetektől, azaz már a 12. századtól a Guido-féle vonalrendszert használták, sőt, azt az itáliai mintához hasonlóan különleges módon színezték, pontosan úgy, ahogy a fragmentulumokon látható: két fekete vonallal, piros F- és sárga C-vonallal. Jóllehet a kezdeti időkben mindenhol ragaszkodtak a közép-francia gyökerekhez, az évszázadok alatt ez az örökölt hangjegyzírás idomult a helyben kialakított, egyházmegyes írásmódokhoz, vagyis az alapvető francia szerkezeteket fenntartva a rend helyben beengedett új elemeket is.³ Éppen ezért nem meglepő egy nyugat-német ciszterci kolostor kottairásában – a Rajna-mentén – a sarkantyús pes vagy a patkószög virgából kiinduló lankásan (nem meredeken!) ereszkedő climacus, és ennek fordított scandicus-alakja. A töredékeken is látható lentről induló, ívelt, de magasba törő szárelemek ugyanakkor inkább a közép-francia notáció jellemzői. Ezen elemek nagy hatást gyakorolnak a német területek és Közép-Európa északi részének hangjelzésére: a 14–15. századi lengyel vagy Felső-Magyarországi helybéli kottairások neumáinak formavilága valahol mind a ciszterci notáció ívelt szárkiképzéséhez nyúlik vissza (lásd pl. a lengyel és a felvidéki ívelt neumaszárazakat, zászlós hangfejeket), de a fragmentulumainkon látható hosszú szárazak is lehetnek ciszterci hatás nyomai.

A ciszterci rend mellett ráadásul a Rajna-vidéki reformiskolák is áttértek a guidói szisztémára, és a német neumaírás elemeit adaptálták a 4 vagy 5 vonalból álló vonalrendszerre, amely rendszerint fekete vonalakból állt a vörös F-vonal kiemelésével, az F-kulcs pontszerű ábrázolásával. Viszont találunk olyan szűkebb hagyományt is, pl. Köln környékén, ahol rajnai notációs egyházmegyes antifonálét írtak sárga-vörös-fekete kottavonalakra, azaz a guidói hagyományhoz hívebb módon. Mindezeket figyelembe véve, a székesfehérvári fragmentulumok hátterében álló kódex származása a kottairás ezen mennyisége alapján nem állapítható meg teljes bizonyossággal.

² Velencei Katalin, *A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa* (Budapest: OSZK – Székesfehérvári Püspöki Könyvtár, 2008), 400.

³ Lásd Szendrei Janka, „Van-e ciszterci hangjegyzírás?”, *Magyar Zene* 23 (1982): 129–137, 135.

Két vizsgálati szempont segítette az előrelépést: a dallami és a tartalmi összehasonlítás. Ha ciszterci forrásról van szó, akkor a liturgia monasztikus, amely számos ponton különbözik az egyházmegyes rítustól, pl. a matutinum nokturnusainak szerkezetében. Három helyett ugyanis négy antifónát és rezponzóriumot találunk nokturnusonként. Ha tehát a töredékek ciszterci kódexből származnak, akkor a 3. ádventi vasárnap 3–4. rezponzóriumát látjuk. Áttekintett ciszterci forrásainkban⁴ a *Qui venturus est rezponzorium* mindenhol a harmadik helyen áll, míg a *Suscipe verbum virgo Maria* a negyediken. Ugyanakkor azt is észleltük, hogy a *Qui venturus*nak sehol nem az *Ex Sion species* a verzusa, helyette a *Deponet omnes iniquitate*st írják elő a rendi antifonálék. A ciszterciek liturgikus fegyelméből kiindulva ennek a különbségnek jelentőséget tulajdoníthatunk. Olyan egyöntetű a rendi források verzusválasztása, hogy ebből kiindulva végül elvetettük a monasztikus rítusú ciszterci forrás-elméletünket, és ezt a különbséget érvként használtuk fel ahhoz, hogy a notáció által is felkínált másik lehetőséget végiggondoljuk. Vajon egy Rajna-menti világi egyház reformnotációt tartalmazó kottás kéziratával van dolgunk? Hol kereshetjük ezt az egyházat mindössze négy apró kódextöredékből kiindulva?

A kottairás összehasonlító vizsgálata során számos rajnai notációmintát tekintettünk át, végül eljutottunk a kölni érsekség forrásanyagához, amelyben figyelemre méltó egyezések szürtak szemet. A Kölnytől kissé nyugatra eső kerpeni katolikus plébánia 1479-es graduáléja,⁵ majd egy 14. századi hangjelzett kézirat hívta fel magára a figyelmet, a Bonntól délre fekvő euskircheni plébánia 14. század végi antifonáléja, amely a zenei vizsgálat minden szempontjához kínált összehasonlítási lehetőséget (lásd 2. ábra).⁶ Annak ellenére, hogy kissé későbbi forrásokról van szó, a töredékeinken látható neumák egyértelművé tették, hogy a rajnai hangjelzésen belül ugyanaz a szűkebb hagyomány mutatkozik meg. Erre utalt a vonalak megegyező színezése, a tökéletes párhuzamban álló neumaformák, melyek kiváltképp a 14. századi kéziratban hívták fel magukra a figyelmet. Még a szövegek betűformálása is azonosnak tűnt. Emellett zenei párhuzam is kimutatható, hiszen a megfejthető dallamrészletek közeli variánsai egymásnak, szemben a ciszterci kódexek dallamaival, amelyekkel a töredékekből rekonstruálható zenei részek nem egyeztek. Az egyezés végül tartalmi szempontból is tökéletes: a *Qui venturus est* verzusa a környékbeli forrásokban éppen az *Ex Sion species*.

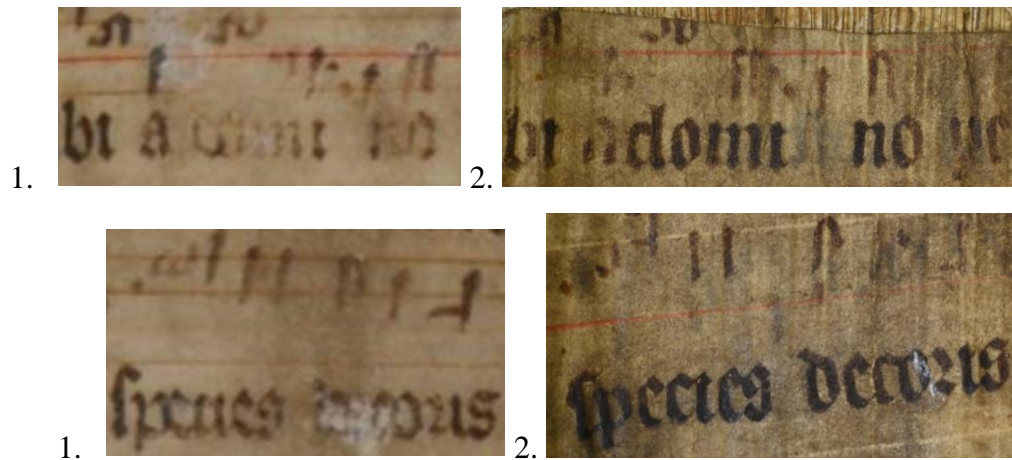
⁴ Lásd a CANTUS adatbázis A-Wn 1799**, D-KNd 1161, F-Pnm NAL 1411, 1535, PL-Wn I F 403 forrásait: <https://cantus.uwaterloo.ca/>

⁵ <https://digital.dombibliothek-koeln.de/hs/content/titleinfo/253868>

⁶ <https://digital.dombibliothek-koeln.de/hs/content/zoom/260071>

2. ábra

1. Székesfehérvári fragmentulumok
2. Antifonarium Officii („Liber parvus”) Euskirchen, Cath. Pfarrei St. Martin Cod. VII, 20r

A vizsgálat eredményei alapján biztosan állíthatjuk, hogy a vizsgált fragmentumok nyugat-német egyházmegyes kódexből származnak, amelyet 14. századi rajnai notációval írtak le. A 3. adventi vasárnapon az első rezponzórium feltehetően az első noktunust lezáró darab, míg a második ének a második noktunus kezdő rezponzóriuma lehetett. A matutínium antifónáinak hiánya általános a liturgia ezen pontján, azokat a harmadik vasárnapon az első vasárnapi matutínumból emelték át. Itt tehát csak a rezponzóriumok sorjáznak egymás után, ahogy azt a csíkokon és az euskirchenei antifonáléban is tapasztaljuk.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy esetünkben a kötés és hordozó által rendelkezésre álló valamennyi forrás egységbe rendezhető és egy irányba mutat: a nyomtatvány, a makulatúra és a gerincmege erősítés mind a nyugat-német eredetet erősíti, bár sajnos posszesz-szorbejegyzés nincs. A könyvet Frankfurtban adták ki, a papír borítója egy német nyelvű nyomtatvány részlete, és maga a pergamen kódex is ehhez a szűkebb európai régióhoz köthető. A fragmentulumok elemzése újra a zenei töredékkutatásban rejlő lehetőségekre terelte a figyelmet: olykor néhány neuma és az énekszövegekből származó szófoszlány elegendő a középkori kódex tartalmának-eredetének viszonylag pontos feltérképezéséhez.

Facsimile

a gerincet erősítő fragmentulumok

